

o. Kazimierz Lubowicki OMI

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu

kazimierz.lubowicki@pwt.wroc.pl

ORCID: 0000-0001-8870-0252

Article submitted: 01.01.2022; accepted: 17.02.2022.

Płodna czystość w doświadczeniu św. Józefa

Fertile purity in the experience of St. Joseph

Abstract: The article examines the attitude of St. Joseph as the husband of Mary. Based on the facts presented in the Gospels and the texts of Karol Wojtyła and John Paul II, it shows that the life in virgin purity did not impoverish this marriage, on the contrary, it deepened the quality of their everyday relationships. The situation highlights the importance of non-erotic factors in building marital unity and the essential value of human maturity. Joseph was presented as an example of an internally mature man who, although subject as we are to the inheritance of original sin, set an example of perfect communion of persons, human spousal closeness, tenderness, responsibility and intimacy, and a continual gift of self

Keywords: St. Joseph, Mary, marriage, virginity, chastity

Abstrakt: Artykuł podejmuje studium postawy św. Józefa jako męża Maryi. W oparciu o fakty przekazane w Ewangeliach oraz teksty Karola Wojtyły i Jana Pawła II ukazuje, że życie w dziewiczej czystości nie zubożyło tego małżeństwa, a wprost przeciwnie pogłębiło jakość ich codziennych relacji. Sytuacja zwraca uwagę na znaczenie czynników pozaerotycznych w budowaniu jedności małżeńskiej oraz istotną wartość dojrzałości ludzkiej. Józef został ukazany jako przykład dojrzałego wewnątrznie mężczyzny, który chociaż podlegał jak my dziedzictwu grzechu pierworodnego, dał przykład doskonałej komunii osób,

ludzkiej bliskości oblubieńczej, czułości, odpowiedzialności i zażyłości oraz ustawicznego dar z samego siebie.

Słowa kluczowe: Św. Józef, Maryja, małżeństwo, dziewictwo, czystość

Wprowadzenie

Dzisiaj, gdy w przestrzeni publicznej życie małżeńskie kojarzy się głównie z życiem seksualnym, pobudza do refleksji fakt, że Józefa z Maryją nie łączyło współżycie płciowe, a mimo to nie tylko byli oni prawdziwym małżeństwem, ale łączyła ich głęboka komunია życia i miłości¹. Chcemy odnotować ten fakt oraz wyartykułować jego konsekwencje odwołując się do nauczania św. Jana Pawła Wielkiego. Powiedzmy od razu, że to, o czym chcę mówić, to nie jest ucieczka Świętych Małżonków od siebie, obojętność i apatyczność ukazywane jako ideał życia np. przez św. Antoniego Pustelnika czy św. Jana Kasjana (360-435)², które na długie wieki przysłoniły blask czystości. Ta święta dziewiczość wnosi w ich życie pełnię i głębię miłości *prawdziwie ludzkiej* (zob. HV 9).

1. Fakt płodnej czystości

Józef nie był mężem «na niby» ani Maryja nie była żoną «na niby». To stanowi istotną prawdę wiary. Jan Paweł II zwraca uwagę, że „dla Kościoła równie ważne jest wyznawanie dziewiczego poczęcia Jezusa, jak i obrona małżeństwa Maryi z Józefem”³. Należy pamiętać, że dokładnie takie jest przesłanie Pisma Świętego: Ewangeliści stwierdzają, że Jezus począł się z Ducha Świętego a *w małżeństwie tym zostało zachowane dziewictwo* (por. Mt 1, 18-25; Łk 1, 26-38); *równocześnie nazywają Józefa małżonkiem Maryi, a Maryję małżonką Józefa* (por. Mt 1, 16. 18-20. 24; Łk 1, 27: 2, 5). Wszystkie zaś cztery Ewangelie mówią, że Józef jest ojcem Jezusa, bądź Jezus synem Józefa (Łk 4, 22; J 6, 42; por. Mt 13, 55; Mk 6, 3).

Ta rzeczywistość inspiruje⁴ wszystkich małżonków, by – w niczym nie umniejszając współżycia seksualnego – «wypływać na głębię» komunii małżeńskiej⁵.

¹ Zob. Jan Paweł II, *Dziewicza jedność Maryi i Józefa. Katecheza podczas audiencji ogólnej*, 21 VIII 1996, w: ORp 10/1996, s. 24-25; J. Galot, *Święty Józef*, Kraków 1997, s. 37-48.

² Zob. J. Ratzinger, *Opera omnia*, t. IV: *Wprowadzenie do chrześcijaństwa. Wyznanie – Chrzt – Nasładowanie*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2017, s. 533-538.

³ Jan Paweł II, *Redemptoris custos*, nr. 7.

⁴ Zob. J. Enichlamayr, *Znaczenie Świętego Józefa dla duchowości współczesnej rodziny*, Lublin 2002, s. 14.

⁵ Zob. H. Caffarel, *Małżeństwo chrześcijańskie w świetle małżeństwa Józefa i Maryi*, w: *Tenże, Weź do siebie Maryję, twą małżonkę*, s. 141-165.

Inspiruje też powołanych do ojcostwa duchowego. Ortodoksyjna myśl teologiczna nigdy nie kwestionowała, że współżycie płciowe stanowi jeden z integralnych elementów życia małżeńskiego. Jednak w małżeństwie Maryi i Józefa dopatrywała się sugestii, że – po pierwsze – współżycie nie jest wyłącznym czynnikiem budującym komunie między małżonkami, a po drugie, że czynniki pozaerotyczne posiadają nie mniejszą od niego moc sprawczą⁶. Czystość zaś nie jest i być nie może ucieczką od Miłości przeżywanej w duszy i ciele, lecz gwarantuje jej pełnię i głębię.

2. Józef powołany do małżeństwa

Bóg nie tylko «dopuścił» czy «tolerował» małżeństwo Maryi z Józefem, lecz ujął je w swoim zbawczym planie. Po zwiastowaniu Maryi, że za sprawą Ducha Świętego pocznie i porodzi Syna, Bóg jednoznacznie akceptuje Józefa jako Jej męża i potwierdza więź oblubieńczą, jaka wcześniej zaistniała między nimi. Anioł „posłany przez Boga” mówi wyraźnie: «nie bój się wziąć do siebie Maryi, twojej Małżonki» (Mt 1,20). Powiada „małżonki”, a zatem zaślubiny Józefa z Maryją dokonały się wedle świętej woli Boga, a teraz Bóg na nowo wzywa i powołuje do tej miłości oblubieńczej⁷.

Jan Paweł II w słowach: „nie bój się wziąć do siebie Maryi, Twej Małżonki”, nie widzi napomnienia danego Józefowi ze względu na Jego małoduszność, lecz zachętę, aby nie lękał się wejść w Misterium. Jak powiada w swym rozważaniu, „może był w [Józefie] lęk przed tym dziwnym losem? Przed całopaleniem? Bo przecież tak trzeba nazwać Józefowe życie”⁸. Papież zwraca uwagę, że tekst odnosi się do «*cudownego*» *macierzyństwa Maryi*, a nie do podejrzliwości Józefa (RC 3).

3. Doskonała komunია osób

Idąc po tej linii, Jan Paweł Wielki naucza, że „Małżeństwo Maryi z Józefem (w którym Kościół czci Józefa jako męża Maryi, a Maryję jako jego żonę) kryje w sobie [...] tajemnicę doskonałej komunii osób, mężczyzny i kobiety, w przymierzu małżeńskim”⁹. Podkreśla przy tym, iż komunია małżeńska między Ma-

⁶ W tym sensie wypowiada się św. Augustyn (354-430), Hugon od św. Wiktora (1100-1141), Ubertino da Casale (1259-1329), św. Franciszek Salezy (1567-1622), Ojciec Lejeune (1592-1672), Bł. Klaudiusz de la Colombière (1641-1682), Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704), Charles Sauvé (1848-1925), Josef Dillersberger, Leon XIII, (1810-1893), Paweł VI (1897-1978). Ich wypowiedzi zob. H. Caffarel, *Weź do siebie Maryję, twą małżonkę*, Kraków 1997, s. 168-190.

⁷ Zob. Jan Paweł II, *Redemptoris custos*, nr. 18-19.

⁸ Zob. W. Póltawska, *Karol-Józef Wojtyła i Święty Józef. Refleksje [ks. Karola Wojtyły] w jedną z wigilii świętego Józefa (18 marca) odtworzone z pamięci i notatek*, [w:] Jan Paweł II, *Mężczyzną i niewiastą stworzył ich. Chrystus odwołuje się do zmartwychwstania. O Jana Pawła II teologii ciała*, Lublin 1998 (dalej KJ), s. 195-202.

⁹ Jan Paweł II, *Rapporto tra continenza «per il regno dei cieli» e fecondità soprannaturale dello spirito*

ryją i Józefem jest tym bardziej inspirująca, że „o ile Maryja była ustrzeżona od nieporządku grzechu, o tyle Józef był na wskroś «zwykły»”¹⁰. Jego postawa jest więc osiągalna dla «zwykłych» ludzi.

Na czym polega ta «tajemnica» komunii małżeńskiej, której Józef jest świadkiem? Jan Paweł Wielki widzi ją w dojrzałym, wyzwolonym od egoizmu przeżywaniu płciowości oraz w głębokiej, opartej na Bogu komunii całego życia.

4. Męskość kształtowana przez Ducha Świętego

Podkreśla, że Józef nie redukuje «męskości» do erotyzmu. Jest otwarty na Ducha Świętego nie tylko w tym, co dotyczy jego pobożności, ale we wszystkich ważnych życiowo sprawach. Dzięki temu również jego „męska miłość” do Maryi jest kształtowana przez Ducha Świętego. Papież uważa to za coś oczywistego. Przywołując tekst św. Pawła, pisze: „Czyż nie trzeba myśleć o tej miłości Bożej, która rozlana w sercu ludzkim przez Ducha, który nam jest dany (por. Rz 5, 5), kształtuje najwspanialej wszelką ludzką miłość? Kształtuje również – i owszem, w sposób szczególny – miłość oblubieńczą małżonków, pogłębiając w niej wszystko to, co po ludzku godne i piękne, co nosi znamiona tego wyłącznego zawierzenia i przymierza osób, autentycznej «komunii» na podobieństwo Tajemnicy trynitarnej” (RC 19).

5. Bardziej ludzka bliskość oblubieńcza

Ojciec Święty ukazuje, że dzięki otwarciu się Józefa na Ducha Świętego, między Maryją a Józefem zrodziła się „inna bliskość oblubieńcza”. Inna co do głębi tej bliskości oraz co do duchowej intensywności ich zjednoczenia. Inna również co do duchowej intensywności ich osobowych relacji¹¹. Papież ukazuje ich wzajemną miłość jako „pełną duchowego ciepła”¹². Zwraca uwagę, że Józef – młody chłopak – nie zatrzymał się na progu emocji, lecz normalne reakcje swego ciała całkowicie podporządkował swej woli skierowanej ku podjęciu i wypełnieniu swojego powołania w takim kształcie, w jakim Bóg mu je zadał¹³. „Obarczony jak my wszyscy (...) skazą grzechu, który zakłóca pierwotną równowagę”, wziął

umano. Katecheza podczas audiencji ogólnej, 24 III 1982, [w:] ICD. Polskie tłumaczenie oddaje sposo/sposa przez oblubieniec/oblubienica. Zob. Jan Paweł II, Beżzenność dla Królestwa Niebieskiego a nadprzyrodzona płodność. Katecheza podczas audiencji ogólnej, 24 III 1982, [w:] Jan Paweł II, Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Teologia małżeństwa, Kraków 1999 (dalej TM), s. 260-263.

¹⁰ Zob. KJ, s. 197.

¹¹ Tamże.

¹² Zob. Tenże, *Rodzina Maryi i Józefa. Rozważanie przed modlitwą niedzielną*, 29 XII 1996, w: *Anioł Pański z Papieżem Janem Pawłem II*, VI, Città del Vaticano 1998, s. 324.

¹³ Zob. KJ, s. 197.

pełną odpowiedzialność za los tej Kobiety i Dziecka. W imię tej odpowiedzialności podjął trud samoposiadania i samoopanowania. Dziewiczość serca rozumiał jako swoje «męskie powołanie». W ten sposób osiągnął prawdziwą wolność i prawdziwą męskość¹⁴.

6. Wyższy poziom czułości

Wewnętrzna moc i siła charakteru otworzyła Józefowi drogę do przeżywania na zupełnie innym poziomie czułości, wzruszenia i uniesienia. Nauczył się patrzeć na kobietę zupełnie inaczej niż ci, którzy widzą w niej „jedynie możliwość zaspokojenia swoich cielesnych potrzeb”. Bez pożądania, a z czystym zachwytem. Jego spojrzenie powróciło do tego, co było «na początku». Nauczył się dostrzegać wewnętrzne piękno i nim się cieszyć. Jan Paweł II mówi o tym z niespotykaną świeżością, łącząc w przedziwny sposób głębię z prostotą wypowiedzi: „Patrzył na swoją piękną żonę – oblubienicę dziewiczą – z zachwytem. Była piękna. Musiała być piękna, nie dlatego, że konieczna była jakaś perfekcja w tej wybranej kobiecie, ale dlatego, że o pięknie kobiety nie decyduje jej ciało, a w każdym razie nie tylko ciało, ale światło *od wewnątrz*, które prześwietla ją całą. (...) Patrzył na nią ten chłopiec i spojrzenie jego musiało ulegać także temu «prześwieteniu». Ileż czułości musiało być w spojrzeniu Józefa na Maryję; czułość jest bezinteresownym podziwem, jest przeciwna podnieceniu. Podniecenie syci się sobą i samo wygasa, nie może trwać i nie może uszczęśliwić człowieka, samo się wyczerpuje. Natomiast czułość wzbudza wzruszenie, wzruszenie serca, duszy. Ciało też bierze udział we wzruszeniu, nie ulegając jednak podnieceniu. Jest to inna jakość reakcji; wzruszenie przechodzi w uniesienie, podnosi człowieka ku pięknemu, ku źródłu piękna, ku Bogu. Człowiek nie może żyć naprawdę po ludzku bez uniesienia. Józef niewątpliwie ulegał wzruszeniu, patrząc z miłością i podziwem na swoją żonę-oblubienicę. Kochał ją, niewątpliwie kochał, trwał przy niej wiernie, opiekuńczo; zresztą zachwyty, podziwy dają właściwą pożywkę dla miłości. Patrzył z miłością, czułością, ze wzruszeniem. Była dla niego źródłem radości. Nie przyjemności, ale najgłębszej radości, jaka jest udziałem osób naprawdę się kochających”¹⁵.

7. Realna odpowiedzialność

„Tajemnica doskonałej komunii osób”¹⁶, którą Jan Paweł Wielki widzi w małżeństwie Maryi z Józefem nie polega jednak jedynie na bardziej uduchowionym

¹⁴ Zob. *Tamże*.

¹⁵ Zob. KJ, s. 197-198.

¹⁶ Zob. Jan Paweł II, *Beżzenność dla Królestwa Niebieskiego a nadprzyrodzona płodność. Katecheza podczas audiencji ogólnej*, 24 III 1982, w: TM, s. 262.

przeżywaniu przez Józefa swojej płciowości. Czymś bardzo istotnym jest to, że Józef „wziął” swą Małżonkę do siebie” (Mt 1, 24) nie tylko materialnie czy prawnie, ale przyjął Ją całą i bez najmniejszych zastrzeżeń do swojego domu i serca. Przyjął Ją razem z Synem, który miał przyjść na świat i z całą tajemnicą Jej macierzyństwa (RC 3). Odwołując się do dynamiki z *Promieniowania ojcostwa*, chciałoby się powiedzieć, że po początkowych wahaniach Józef odważył się myśleć o Maryi «moja» w całej głębokiej prawdzie tego słowa¹⁷. Z rozważań Jana Pawła II można wydobyć pewne elementy tego procesu. Józef nie miał wątpliwości, że Bóg zawierzył mu los jego żony¹⁸. Czuł się zobowiązany go do odpowiedzialności za Nią¹⁹.

8. Idealna zażyłość

Nie zostawił więc Maryi samej z Jej tajemnicą. Przeżywali ją wspólnie (RC 5). Stanowiła „treść i sens ich wspólnego życia”²⁰. Józef uczestniczył w tym, co przeżywała Jego żona. Wspierał Maryję (RC 5). W radościach i trudach okazał się „towarzyszem Jej życia”²¹. To jednoczyło ich jeszcze bardziej, gdyż oddanie Józefa wzruszało Maryję. Żyli „w najgłębszym porozumieniu”, które narastało z każdą chwilą²². Zanurzeni oboje – i tylko oni – w bezmiar rzeczy niewymierzalnych, w świat ponadludzkiej rzeczywistości²³.

9. Dar z samego siebie

W imię bezinteresownej miłości do Maryi, Józef składa Jej «matżeński dar z siebie». Wierzy w Jej życiowe powołanie. Chce jemu służyć całą swoją *opiekuńczością*, ale też swoim *milczeniem*. Nie koncentruje się na sobie samym, na swoich marzeniach i prawach, gdyż nie chce przeszkadzać realizacji Bożego planu w Niej. „Szanuje Jej wyłączną przynależność do Boga” (RC 20). Staje się „obrońcą Jej cnoty” (RC 20). Jednak milczenie seksualne ich nie oddala. Trud i wyrzecze-

¹⁷ Zob. K. Wojtyła, *Promieniowanie ojcostwa*, w: Tenże, *Poezje i dramaty*, Kraków 1999, s. 277-278.

¹⁸ Jan Paweł Wielki snuje przy tym rozważania, że *każdemu mężczyźnie Bóg zawiera los kobiety i dziecka* - zob. KJ, s. 199.

¹⁹ Zob. Jan Paweł II, *Rodzina Maryi i Józefa. Rozważanie przed modlitwą niedzielną*, 29 XII 1996, w: *Anioł Pański z Papieżem Janem Pawłem II*, VI, Città del Vaticano 1998, s. 325.

²⁰ Zob. KJ, s. 199.

²¹ Żona jako «towarzyszka życia» to – według K. Wojtyły – ideał codziennych relacji między małżonkami - zob. K. Wojtyła, *Przed sklepem jubilera*, w: Tenże, *Poezje i dramaty*, Kraków 1999, s. 204: *Szliśmy właśnie prawą stroną rynku, gdy Andrzej odwrócił się i rzekł: | «czy chcesz być moją towarzyszką życia?» | Tak powiedział. Nie powiedział: czy zechcesz być moją żoną, | ale: moją towarzyszką życia. | Było więc przemyślane to, co zamierzał powiedzieć.*

²² Zob. KJ, s. 199.

²³ Zob. Tamże, s. 201.

nie, jakie Józef podejmuje w imię miłości odpowiedzialnej, zbliża go jeszcze bardziej do jego żony. Jan Paweł Wielki ujmuje to tak: „On tym głębiej ją kochał, im więcej wysiłku włożył w przekształcanie swojej reakcji na nią, na Jej ciało, może nawet na Jej stałą obecność przy nim. Ona kochała go tym głębiej, im bardziej on rozumiał i szanował Jej tajemnicę – wdzięczność za dar życia całego, bo przecież Józef Jej oddał swoje życie. Wzrastała ich komunია”²⁴.

10. Świadomość wewnętrznego misterium żony

Józef rozumiał, że jego żona to nie tylko zewnętrzne problemy, którym trzeba stawić czoła, ale także niezgłębione misterium (RC 5). Był także świadomy, że chociaż on składa Maryi w darze samego siebie, to Ona daje mu niewypowiedziane więcej, gdyż w konsekwencji małżeńskiej wspólnoty wszystkich dóbr stał się on „uczestnikiem Jej wzniosłej godności” (RC 20). Chociaż był bardzo blisko Maryi i znał Ją od najzwyczajniejszej strony codziennego życia, nie doprowadziło go to do obojętności czy lekceważenia Jej. Nie patrzył na nią przez utarte schematy, nie twierdził zarozumiale, że poznał Ją już do końca i nic go w Niej nie zaskoczy, lecz był gotowy odkrywać Ją każdego dnia i żył ze świadomością, że kryją się w Niej niezgłębione tajemnice. Zachował świeżość uczuć. To dawało mu szansę zachwyty w codzienności. Jako jeden z takich momentów, gdy Józef uświadomił sobie kolejny raz wyjątkowość swojej żony, Jan Paweł Wielki ukazuje moment rozmowy z dwunastoletnim Jezusem w świątyni: „Może przez te lata codziennego życia Józef przywykł do zwykłości Maryi, do tego, że cicha, delikatna krzątała się koło niego i dziecka, jak każda zwykła kobieta. A teraz nagle zobaczył nad nią nowe światło. (Musiał jakoś pojąć Jej niezwykley udział w tych największych, ponadludzkich sprawach)”²⁵.

11. Cześć dla żony

Papież sugeruje, że Józef odkrywając misterium swojej małżonki, nie zareagował jedynie ludzkim podziwem, lecz obudziła się w nim «cześć». Równocześnie dodaje: „Cześć mężczyzny dla kobiety w tamtych i tych czasach nie jest reakcją spontaniczną. Wymaga wewnętrznego przekształcenia, które jest zarazem owocem ludzkiego wysiłku i oświecenia światłem sponad człowieka, natchnieniem Ducha Świętego”²⁶.

²⁴ Zob. KJ, s. 199.

²⁵ Zob. KJ, s. 201.

²⁶ Zob. Tamże.

Zakończenie

W materiałach, jakie przywiozłem z synodu o małżeństwie znajduje się wypowiedź prawosławnego biskupa Antona Merdani – wówczas pomocniczego Tirany, a od 2016 metropolity Elbasanu, który podczas synodalnej dyskusji w małych grupach, powiedział 12 października 2015 r.: „Święta Rodzina nie może być modelem dla życia małżonków. Nie róbcie ikony Świętej Rodziny! Modelem życia małżonków może być albo Madonna z Synem albo Trójca Święta, ale nie Święta Rodzina”. Gdy się weźmie pod uwagę, że mówca urodził się w 1969 r. w Tiranie, w 1995 przyjął chrzest, w 2002 r. został wyświęcony na kapłana a w 2006 na biskupa, można wiele zrozumieć. Nie można się jednak zgodzić z taką świadomością teologiczną. Pismo święte oraz oparte na nim Magisterium widzi nieprzerwanie w Maryi i Józefie prawdziwe małżeństwo przeżywane w dziewiczej czystości. Jeżeli nie banalizujemy czystości, wówczas w świetle zasygnalizowanych powyżej faktów musimy stwierdzić, że Maryja i Józef przeżywali „we wzorcowy sposób” to, co św. Augustyn i św. Tomasz z Akwinu uznają później za samą istotę małżeństwa, a więc «nierozzerwalne zjednoczenie dusz», «zjednoczenie serc» i «wzajemną zgodę» (RC 7)²⁷. „Można powiedzieć, że to była jedyna para ludzi, która w pełni żyła ludzkim życiem”²⁸, okazując się w swoim życiu małżeńskim najwierniejszą Ikoną Trójcy Przenajświętszej.

BIBLIOGRAFIA

- Augustyn, *Contra Faustum*, PL 42, s. 207-518.
 Augustyn, *De consensu evangelistarum*, PL 34, s. 1041-1230
 Augustyn, *Sermo 51*, PL 38, s. 332-351.
 Caffarel H., *Weź do siebie Maryję, twą małżonkę*, Kraków 1997.
 Enichlamayr J., *Znaczenie Świętego Józefa dla duchowości współczesnej rodziny*, Lublin 2002, mps.
 Galot J., *Święty Józef*, Kraków 1997.
 Jan Paweł II, *Beżzenność dla Królestwa Niebieskiego a nadprzyrodzona płodność. Katecheza podczas audiencji ogólnej*, 24 III 1982, [w:] Jan Paweł II, *Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Teologia małżeństwa*, Kraków 1999, s. 260-263.
 Jan Paweł II, *Dziewicza jedność Maryi i Józefa. Katecheza podczas audiencji ogólnej*, 21 VIII 1996, [w:] ORp 10/1996, s. 24-25.
 Jan Paweł II, *Rapporto tra continenza «per il regno dei cieli» e fecondità soprannaturale dello spirito umano. Katecheza podczas audiencji ogólnej*, 24 III 1982, [w:] *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, LEV 1982, V, 1, s. 978-981.

²⁷ Jan Paweł II, *Redemptoris custos*, nr. 7; zob. Augustyn, *Contra Faustum*, XXIII, 8, PL 42, 470 n.; Tenże, *De consensu evangelistarum*, II, 1, 3, [w:] PL 34, 1072; Tenże, *Sermo*, 51, 13, 21, PL 38, 344 n.; Tomasz, *Summa theol.*, III, q. 29, a. 2 w zakończeniu.

²⁸ Zob. KJ, s. 201.

-
- Jan Paweł II, Adhortacja *Redemptoris custos* (15.08.1989).
- Jan Paweł II, *Rodzina Maryi i Józefa. Rozważanie przed modlitwą niedzielną*, 29 XII 1996, [w:] *Anioł Pański z Papieżem Janem Pawłem II*, VI, Città del Vaticano 1998, s. 324-325.
- Półtawska W., *Karol-Józef Wojtyła i Święty Józef. Refleksje [ks. Karola Wojtyły] w jedną z wigilii świętego Józefa (18 marca) odtworzone z pamięci i notatek*, [w:] Jan Paweł II, *Mężczyznę i niewiastą stworzył ich. Chrystus odwołuje się do zmartwychwstania. O Jana Pawła II teologii ciała*, Lublin 1998, s. 195-202.
- Ratzinger J., *Opera omnia*, t. IV: *Wprowadzenie do chrześcijaństwa. Wyznanie – Chrzest - Naśladowanie*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2017.
- Tomasz, *Summa theol.*, III, q. 29, a. 2 w zakończeniu.
- Wojtyła K., *Promieniowanie ojcostwa*, [w:] Tenże, *Poezje i dramaty*, Kraków 1999, s. 258-291.
- Wojtyła K., *Przed sklepem jubilera*, [w:] Tenże, *Poezje i dramaty*, Kraków 1999, s. 204-257.